

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/45-49>

Orxan Xaspoladov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
okhaspolad@gmail.com

SEÇKİ SİSTEMLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN ÜSTÜNLÜK VERDİYİ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

Xülasə

Bu gün demokratik dövlət dedikdə ilk növbədə əsas hökumət nümayəndələrinin məhz xalqın iradəsini ifadə edən və onlar tərəfindən seçilən bir dövlət başa düşülür. Məhz bu amili nəzərə alaraq demokratik dövlətlər bu rejimin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qanunvericilikdə mütəmadi olaraq uyğunlaşdırmalar həyata keçirir, hər bir seçki kompaniyasının demokratik əsaslarla təşkili və keçirilməsi təmin edir.

Bir qayda olaraq konkret seçki sisteminə üstünlük verilməsi hər hansı bir ölkənin qanunverici orqanında siyasi qüvvələrin balansından asılıdır. Hazırda dünya ölkələrinə nəzər saldıqda, yüzdən çox seçki sistemlərinin tətbiq edildiyini müşahidə edə bilərik. Bu seçki sistemləri keçirilməsi üsuluna və səsərin hesablanması, habelə mandat yerlərinin bölüşdürülməsi baxımından müxtəlif təbiətə malik olsa da, onlardan üç seçki sistemi daha geniş yayıldığından əsas seçki sistemləri hesab edilir. Bunlar – majoritar, proporsional və qarşılıq seçki sistemləridir. Məqalədə məhz bu üç əsas seçki sistemlərinin xüsusiyyətləri, onların üstünlükləri və çatışmazlıqları nəzərdən keçirilmişdir. Daha sonra inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə üstünlük verilən seçki sistemlərinə toxunulmuş, qısa olaraq həmin sistemlərin ümumi mənzərəsi təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: *seçki sistemləri, majoritar seçki sistemi, majoritar seçki sisteminin üstünlükləri və çatışmazlıqları, proporsional seçki sistemi, qarışıq seçki sistemi, inkişaf etmiş ölkələrdə seçki sistemləri*

Orkhan Khaspoladov
Baku State University
master student
okhaspolad@gmail.com

Types of electoral systems and preferred electoral of developed countries

Abstract

Today, a democratic state means a state in which the main government representatives express the will of the people and are elected by them. Taking into account this factor, democratic states regularly make adjustments in the legislation in order to strengthen this regime, and ensure that every election campaign is organized and held on a democratic basis.

As a rule, the preference for a specific electoral system depends on the balance of political forces in the legislative body of any country. At present, when we look at the countries of the world, we can observe that more than a hundred electoral systems are applied. Although these election systems have different natures in terms of the method of conducting them and the counting of votes, as well as the distribution of mandate seats, three of them are considered the main election systems because they are more widespread. These are majoritarian, proportional and reciprocal election systems. The features of these three main election systems, their advantages and disadvantages have been reviewed in the article. Then, the preferred electoral systems in some developed countries were touched upon, and the general picture of those systems was briefly described.

Keywords: *electoral systems, majoritarian electoral system, advantages and disadvantages of majoritarian electoral system, proportional electoral system, mixed electoral system, electoral systems in developed countries*

Giriş

Seçki sistemi hər bir ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayır. Seçki sisteminin özəllikləri çox geniş nəticələrə səbəb ola bilər – bir partiyanın parçalanmasından tutmuş bir ölkənin dağılmasına qədər. Belə ki, seçki sistemindəki çatışmazlıqlar ucbatından 1970-ci ildə Çilidə qanlı diktatura quruldu (1). Bir qayda olaraq hesab edilir ki, seçki sisteminin ideal modeli mövcud deyil. Dünyada 100-dən çox seçki sistemindən istifadə olunsada, bunlardan majoritar və proporsional seçki sistemləri əsas seçki sistemləri hesab edilir. Majoritar seçki sistemi daha qədim tarixə malikdir.

Majoritar seçki sistemi (majorite – çoxluq): bu seçki sistemi səs çoxluğunu qazananın qalib olmasını müəyyən edir. Burada qalib 3 üsulla müəyyən edilə bilər (Mustafazadə, Aslanov, 2022: 39):

Nisbi çoxluqlu majoritar sistem – rəqiblərindən daha çox səs toplayan namizəd qalib gəlir. Bu sistemdən ABŞ da daxil olmaqla 43 ölkədə istifadə edilir.

Mütləq çoxluqlu majoritar sistem – qalib olmaq üçün seçkilərdə iştirak edənlərin yarısından çoxunun səsini toplamaq lazımdır (50%+1).

Qarışıq tipli majoritar sistem – birinci turda qalib gəlmək üçün mütləq səs çoxluğunu toplamaq lazımdır. Əgər bu zaman heç bir namizəd mütləq səs çoxluğunu qazana bilmirsə, o zaman ilk iki yeri tutan namizədlərin iştirak etdiyi ikinci tur keçirilir. İkinci turda qalib gəlmək üçün nisbi səs çoxluğunu (rəqibdən çox) qazanmaq kifayətdir. Bir qayda olaraq bu üsuldən mütləq səs çoxluqlu majoritar sistem tətbiq edildikdə qalib müəyyən olunmadığı halda istifadə edilir.

İxtisaslaşdırılmış majoritar sistem – bu seçki üsulu tətbiq edilərkən qalib müəyyən həddə qəbul olunmuş səs çoxluğunu qazanmalıdır. Bu bəyər 50 faizdən az və ya çox həddə müəyyən oluna bilər.

Səslər birmandatlı seçki dairələrində hesablanır. Onların hər birindən yalnız bir namizəd seçilir. Birmandatlı seçki dairələrinin sayı parlamentdəki deputat yerlərinin sayına bərabər olur. Prezident seçkilərində isə bütün ölkə birmandatlı seçki dairəsi kimi qəbul olunur.

Majoritar seçki sistemin üstünlükləri (3):

- universallıq, həm fərdi nümayəndələri (prezident, qubernator, mer), həm də dövlət hakimiyyətinin və ya yerli idarəetmənin kollektiv orqanlarını (ölkə parlamenti, şəhər bələdiyyəsi) seçməyə imkan verir;

- konkret namizədlər irəli sürülür və onlar arasında rəqabət aparılır. Seçici yalnız namizədin partiya mənsubiyyətini, onların siyasi proqramlarını, ideoloji doktrinaya sadıqlığını deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərini, peşəkarlıq qabiliyyətini, nüfuzunu, mənəvi meyarlara və əqidəyə uyğunluğunu nəzərə ala bilər;

- yalnız böyük partiyaların nümayəndələri deyil, kiçik partiyaların nümayəndələri və ya partiya mənsubiyyəti olmayan namizədlər də seçkilərdə iştirak edə və qalib gələ bilərlər;

- birmandatlı seçki dairələr üzrə qalib olan deputatlar siyasi partiyalardan və onların liderlərindən asılı deyillər. Belə ki, onlar qalib olmaq üçün səsləri birbaşa olaraq seçicilərdən almışlar. Bu da xalq hakimiyyəti prinsipinin ən əsas göstəricisidir – hakimiyyətin mənbəyi partiya strukturları deyil, seçicilərdir. Seçilmiş nümayəndə öz seçicilərinə yaxın olduğundan seçicilər də kimə səs verdiklərini dəqiq bilirlər;

- böyük, yaxşı təşkilatlanmış partiyalara asanlıqla seçkilərdə qalib gəlməyə və təkpartiyalı hökumətlər yaratmağa imkan verir.

Qeyd edilməlidir ki, bu üstünlüklər heç də hər zaman avtomatik olaraq reallaşmır və bir qayda olaraq siyasi rejimdən asılı olur. Totalitar rejimdə istənilən seçki sistemi seçicilərin deyil, siyasi hakimiyyətin iradəsinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Majoritar seçki sistemin çatışmazlıqları:

- ölkə seçicilərinin əhəmiyyətli bir hissəsi dövlət orqanlarında təmsil olunmamış qalır. Bəzən qalib olmamış namizədlərə verilmiş səslərin ümumi sayı qalib namizədə verilmiş səslərin sayından daha çox olsa da, bu böyük əksəriyyət parlamentdə təmsilçisiz qalır.

- seçkilərdə rəqiblərindən daha az səs toplayan partiya parlamentdə daha çox deputatı ilə təmsil oluna bilər;

- seçkilərin birinci mərhələsində qalib müəyyən edilmədikdə iki mərhələnin təşkil olunması zərurəti yaranır ki, bu da maliyyə cəhətindən əlavə xərclərə səbəb olur.

- müstəqil namizədlərin və ya kiçik partiyaların namizədlərinin qələbəsi zəif strukturlaşdırılmış və buna görə də zəif idarə olunan dövlət orqanlarının formalaşması ehtimalını artırır. Bu, zəif strukturlaşdırılmış partiya sistemi və çoxlu sayda partiyası olan ölkələr üçün xarakterikdir.

Proporsional seçki sistemi: deputat mandatları partiyalara verilən səsə proporsional olaraq bölünür. Burada səs çoxmandatlı seçki dairələrində hesablanır. Seçicilər konkret namizədlərə deyil, siyasi partiyalara, öz namizədlərinin siyahılarına səs verirlər. Partiyalar öz siyahılarına müəyyən seçki dairəsindən nümayəndəlik orqanına göndərilən deputatların sayı qədər namizədi daxil edirlər. Siyahıda daha yuxarıda adları qeyd olunan namizədlər deputat seçilirlər (4).

Səsvermə bir turda keçirilir. Mandatların çoxsaylı xırda partiyalar arasında parçalanmasının qarşısını almaq məqsədilə seçki baryeri tətbiq olunur. Adətən bu baryer müəyyən dairə üzrə seçicilərin səsinin 4-5 faizini təşkil edir. Yalnız bu baryeri keçmiş partiyalar mandatların bölüşdürülməsində iştirak etmək hüququ qazanır. Nəticədə kiçik və zəif təşkilatlanmış partiyalar bunun öhdəsindən gələ bilmir və onlara verilən səs və müvafiq deputat mandatları keçid balını toplayan partiyaların xeyrinə yenidən bölüşdürülür.

Seçki dairəsində daha səs çox səs toplayan partiya daha çox mandat təqdim etmək hüququnu əldə edir. Buna görə də proporsional sistemin tətbiq olunmağında ilk növbədə gülcü və mərkəzləşdirilmiş partiyalar maraqlı olurlar. Belə ki, bu zaman seçicilərə daha çox müəyyən parlaq şəxsiyyətlər (namizədlər) deyil, siyasi və ideoloji proqramını ortaya qoyan partiyalar daha çox maraqlı olur. Seçkilərin nəticəsində formalaşacaq hökumət ölkədə siyasi qüvvələrin balansını və ölkənin siyasi həyatının real mənzərəsi əks etdirmiş olur. Bu sistem çoxpartiyalı sistemin inkişafına təkan verir.

Partiya siyahıları ilə seçki daha ucuz başa gəlir. Lakin xalq nümayəndəsi (deputat) ilə xalqın özü (seçicilər) arasında partiya liderinin simasında siyasi vasitəçi peyda olur. Nəticədə, majoritar üsulla seçilmiş deputatdan fərqli olaraq proporsional üsulla seçilmiş deputat öz fəaliyyətində partiya liderinin fikrini nəzərə almalı olur. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə deputatlarla seçicilər arasında birbaşa əlaqə zəifdir.

Qarışıq (majoritar-proporsional) sistem: hər birini dəstəkləyən partiyalar arasında siyasi kompromis nəticəsində iki əsas sistemin paralel fəaliyyət göstərməsi kimi qəbul olunur. Parlament mandatlarının konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş sayı majoritar və proporsional sistemlər arasında müəyyən nisbətdə bölünür (bir qayda olaraq mandatların yarısı majoritar, digər yarısı isə proporsional qaydada seçilir). Bu nisbətlə ölkədəki birmandatlı dairələrin sayı parlamentdəki mandatların yarısına bərabər olur, digər yarısı isə bir çoxmandatlı seçki dairəsində proporsional sistemlə seçilir. Hər bir seçici həm özünün birmandatlı seçki dairəsi üzrə konkret namizədə, həm də milli seçki dairəsindəki siyasi partiyalardan birinin siyahısına səs verir. Məsələn, Rusiya Dövlət Dumasının deputatları bu üsulla seçilir (5).

Konkret seçki sisteminə üstünlük verilməsi çox vaxt qanunverici orqanda siyasi qüvvələrin balansından asılıdır. Hazırda hökumətdə daha çox deputatla təmsil olunan partiya hansı seçki sisteminin onlar üçün daha əlverişli olmasını nəzərə alaraq, məhz həmin sistemin seçki qanunvericiliyində tətbiq olunmasına çalışırlar. Lakin tarixdə seçki sisteminin ümumxalq səsverməsi yolu ilə həll olunması hallarına da təsadüf edilmişdir. Məsələn, 1993-cü ildə İtaliya proporsional seçki sistemindən qarışıq seçki sisteminə, Yeni Zelandiya isə əksinə, majoritar sistemdən proporsional sistemə keçmişdir.

Bəs hazırda inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə hansı seçki sistemlərindən istifadə olunur?

Böyük Britaniyada seçki sistemi. Parlamentli respublikası hesab edilən Böyük Britaniyada seçkilər majoritar sistemdən istifadə etməklə birmandatlı dairələrdə keçirilir. Parlament seçkilərində ölkə 659 seçki dairəsinə bölünür. Bunlara İngiltərədə 529, Şotlandiyada 72, Uelsdə 40, Şimali İrlandiyada 18 seçki dairəsi daxildir. Hər dairədən bir parlament üzvü seçilir. Qələbə qazanmaq üçün qeydə alınmış seçicilərin sadə səs çoxluğu kifayətdir. Hətta namizədə deputat mandatının verilməsi üçün minimal səs fərqi də yetərli olur (6).

Kanadada seçki sistemi. Parlamentli respublika hesab edilən Kanadada digər anqlo-sakson ölkələrində olduğu kimi, nisbi çoxluqlu majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Rəqiblərinin hər birindən ayrı-ayrılıqda daha çox səs toplayan namizəd, hətta bu səs çoxluğu yarıdan az olsa belə, seçilmiş sayılır. İstənilən halda, hər zaman kiminsə nisbi səs çoxluğu olduğundan bu sistem effektiv sayılır. İcmalar Palatasında adətən güclü çoxluq olur ki, bu da hökumətin sabitliyini təmin edir. Burada da seçki sistemi kiçik partiyaların Palatada təmsil olunmasını istisna edir. Nəticə etibarilə ümumilikdə seçkilərdə iştirak etmiş şəxslərin səs sayı ilə bu və ya digər partiyanın qazandığı mandatların sayı arasındakı uyğunsuzluq müşahidə edilir. İcmalar Palatası 5 il müddətinə seçilir (7).

İsveçdə seçki sistemi. İsveç (parlamentli respublika) proporsional nümayəndəlik sistemindən istifadə edir. Ümumi seçkilər hər 4 ildən bir eyni vaxtda milli (Riksdag), regional (Region Şurası) və yerli (Bələdiyyə Şurası) səviyyədə həyata keçirilir. Ölkə ərazisi dövlətin inzibati-ərazi bölgüsü ilə üst-üstə düşən 29 böyük seçki dairəsinə bölünür ki, bu da kiçik rayonlarla müqayisədə təmsilçiliyin daha böyük proporsionallığına imkan verir (8).

İsveçrədə seçki sistemi. İsveçrədə parlamentli respublika hesab edilir. İsveçrədə Milli Şuraya seçkilər proporsional seçki sistemi ilə keçirilir və bunun sayəsində kiçik partiyalar da Şurada təmsil olunma şansı əldə edirlər. 1919-cu ilə qədər federal parlamentə seçkilər majoritar sistemlə keçirilirdi. Partiyalar öz namizədlərini irəli sürür, siyahılarını təqdim edir və seçki kampaniyalarını maliyyələşdirir. Seçki siyahılarında nə qədər vakant yer varsa, o qədər də namizəd var. Məntəqədə hər bir seçici partiyaların seçki bülleteni şəklində təqdim etdiyi bütün seçici siyahılarını və bir ədəd də boş bülleteni alır. Ona öz seçki siyahısını tərtib etmək və ya alınmış namizəd siyahılarına istinad etmək, onlardan bəzi namizədləri silmək və yenilərini əlavə etmək icazəsi verilir. Əgər seçici namizədi xüsusilə dəstəkləmək istəyirsə, bülletəndə həmin namizədin soyadını iki dəfə yazır (9).

Yaponiyada seçki sistemi. Parlamentli respublika hesab edilən Yaponiya qarışıq seçki sistemindən istifadə edir. Parlamentin aşağı palatası – Nümayəndələr Palatası (500 üzv) 4 il müddətinə seçilir. Namizəd 3 milyon yen seçki depoziti ödəyir. Namizəd dairə üzrə etibarlı səslərin dairəyə aid mandatların sayına bölünməklə müəyyən edilən kvotadan 1/5 səs almadıqda onun ödədiyi deposit geri qaytarılmır. Parlamentin yuxarı palatası – Müşavirlər Şurası (252 deputat) 6 il müddətinə seçilir. Hər 3 ildən bir məclis üzvlərinin yarısı yenidən seçilir. 152 məclis üzvü prefekturalar əsasında seçki dairələrindən və paytaxtda Nümayəndələr Palatasının üzvləri ilə eyni sistemlə, 100 məclis üzvü proporsional nümayəndəlik sistemi ilə seçilir.

Almaniyada seçki sistemi. Almaniyada (parlamentli respublika) seçkilər üç səviyyədə keçirilir: federal (Bundestaq, Avropa Parlamenti), regional (ştat parlamentləri (landteglər)) və yerli (rayon, icma şuraları, şəhərlərin burqomasterləri). Ölkə 299 seçki dairəsinə bölünür, onların hər birindən Bundestaqda bir deputat seçilir. Partiya siyahıları üzrə səsvermə 16 çoxmandatlı dairədə keçirilir. Hər bir federal əyalət ayrıca çoxmandatlı seçki dairəsi hesab olunur və bu əyalətlərdən əhalisinə uyğun olaraq müəyyən sayda deputat seçilir.

Alman seçki sistemini bəzən səhvən qarışıq seçki sistemi kimi qəbul edirlər (deputatların 50%-i birmandatlı dairələrdən, 50%-i partiya siyahıları ilə seçilir). Əslində, Bundestaq seçkiləri zamanı proporsional sistemdən istifadə olunur, “birinci” səslərin rolu ondan ibarətdir ki, seçicilər parlamentin yarısının tərkibini birbaşa müəyyən edə bilirlər.

Almaniyanın seçki sistemini fərdiləşdirilmiş proporsional adlandırmaq daha düzgün olardı. Bundestaqın bütün 598 deputatı partiya siyahıları üzrə proporsional əsasda seçilir, lakin onların yarısının (299 deputat) tərkibini seçicilər özləri müəyyən edirlər. Bunun üçün hər seçici seçkilərdə iki səs verir: “birinci” səsi birmandatlı seçki dairəsi üzrə deputata, “ikinci” səsi isə partiya siyahısına. Bundestaqın tərkibi ölkə səviyyəsində səsvermənin nəticələrinə görə müəyyən edilən qüvvələr balansını əks etdirir.

Fransada seçki sistemi. Fransada (prezident respublikası) daimi seçki orqanlarının vahid mərkəzləşdirilmiş seçki sistemi mövcud deyil. Seçkilərə hazırlığı və seçkilərin keçirilməsini Daxili İşlər Nazirliyi (parlament və prezident seçkiləri istisna olmaqla), Televiziya və Radio Verilişləri Ali Şurası və Milli Hesablama Komissiyası (seçkiqabağı xərcləri yoxlayır) təmin edir.

Fransada prezident majoritar seçki sistemi əsasında 5 il müddətinə seçilir. Birinci turda heç bir namizəd mütləq səs çoxluğu qazanmazsa, iki həftədən sonra ən çox səs toplamış ilk iki namizədin

iştirakı ilə ikinci tur keçirilir. Fransa Milli Assambleyası (parlamentin aşağı palatası) qarışıq majoritar sistemlə 5 il müddətinə seçilir. Birinci turda seçilmək üçün səslərin mütləq əksəriyyəti (verilən səslerin 50%-dən çoxu və seçki dairəsi üzrə qeydə alınmış seçicilərin sayının ən azı 25%-i) qazanılmalıdır. Belə ki, hər bir seçki dairəsindən bir deputat seçilir. Həç bir namizəd səs çoxluğunu əldə etməzsə, bir həftə sonra ikinci tur keçirilir. Bu turda seçicilərin ən azı 12,5 faiz səsini toplayan namizədlər iştirak edir. Əgər bir rayon üzrə yalnız bir namizəd 12,5% səs toplayıbsa, o zaman növbəti ən çox səs toplayan namizəd də ikinci turda iştirak edəcək.

Senat ölkənin inzibati-ərazi qurumlarının təmsilçiliyini təmin edir. Təxminən 145 min nəfərdən ibarət Seçicilər Kollegiyası (kollegiya) tərəfindən dolayı yolla seçkilər əsasında 108 seçki dairəsi üzrə 348 senator 6 il müddətinə seçilir.

Nəticə

Hansı seçki sisteminin daha demokratik olduğunu, hansının seçicilərin maraqlarını daha dəqiq əks etdirdiyini söyləmək çətindir. İlk baxışdan proporsional sistemin bütün əhalinin maraqlarını əhatə etdiyi görünür, lakin majoritar sistem seçiciləri seçim etməzdən əvvəl daha dərinlən düşünməyə vadar edir. Majoritar və proporsional sistemlərin üstünlüklərini birləşdirməyə çalışaraq, bəzi mandatların majoritar, digərlərinin isə proporsional şəkildə bölüşdürüldüyü qarışıq seçki sistemi formalaşdırılmışdır. Təcrübə göstərir ki, bu variant daha demokratik və siyasi sabitliyin əldə olunmasında effektivdir.

Ədəbiyyat

1. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Чили_\(1970\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Президентские_выборы_в_Чили_(1970))
2. Mustafazadə, A, Aslanov, S. (2022). Seçki hüququ. Bakı: Füyuzat, 39s.
3. <https://www.yaklass.ru/p/obshchestvoznanie/11-klass/politika-7263810/vybory-7263455/re-fe12466a-8dc9-4609-84ea-05984b882b3f>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Proportional_representation
5. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/mixed-electoral-system-design-and-practice.pdf>
6. <https://www.parliament.uk/about/how/elections-and-voting/voting-systems/>
7. <https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&dir=ces&document=part1&lang=e>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Sweden
9. <https://agendapublica.elpais.com/noticia/13982/role-of-elections-switzerland>

Göndərilib: 07.01.2024

Qəbul edilib: 19.02.2024